

– Barátság! Hát az már régen megszakadt. Talán sose is volt. A nagy szerelmemet lecsapta a kezemről. Igaz, az ő kezéről is lecsapták. Szóval hagyjuk! Hagyjuk az egészset!

Elhallgatott. Majd úgy dühödten:

– Miket vágott a pofámba! És nem is négy szemközt. Társaságban. Hallják csak minél többen. Siralmas alak vagy te, Bakacsi.

Elmondtam az anyjának. Valakinek csak el kellett mondanom. Az ölébe vonta a fejemet. Hát még mindig nem ismeri Jánost! Már kiskorában ilyen volt, egy undok pukkancs. És most is az, nem érdemes vele törődni!

– Ez az anya! Ezt eltaláltad! Egyébként ez megint csak olyan megható. Öledben a Bakacsi feje. És csak simogatod hosszan, lágyan.

Fekvőtámasz az ágy mellett a szőnyegen. Kinyomok tízet! Mondjuk négyet!

Nesztelenül nyílt az ajtó. Az ajtóban ők ketten. Bakacsi és vállán a légy.

– A legjobb barátom.

Csönd.

Majd alig hallhatóan:

– Ő nem csábítja el Richter Kamillát.

János egy pillanatra felnézett.

– Honnan tudod?

Szélroham támadt. Benyomta az ablakot. Légyzúgás. Zizegés. Apró, fekete pontok szálltak a levegőben.

Bakacsi beleveszett ebbe a zúgásba.

Jánost mintha lemosták volna a szőnyegről. Valamilyen sárga ronggyal csapkodott.

Eszelősen rohant lefelé a lépcsőn.

A lépcsők váratlanul cserbenhagyták.

Belelépett a levegőbe.

Kosáry Domokos

HATALOMÁTVÉTEL ÉS IDEOLÓGIA A GÖRGEY-KÉRDÉS TÜKRÉBEN, 1945–1956 (II)

A magyar történelem egészéről olyan összefoglaló készült, egy kötetben, amely mind belső arányaival – így a legújabb idők túlméretezett és persze dicsőítő tárgyalásával –, mind pedig felfogásával az új politikai-ideológiai követelményeknek kívánt megfelelni.¹ A késői kutatónak ezt főleg azért hasznos forgatnia, mert sűrítve, együtt található meg benne mindazokat az egyoldalúságokat és torzításokat, amelyek a múlt megközelítését ekkoriban jellemezték. Ebbe az összképbe beleillik a forradalom és szabadságharc tárgyalása is, amely kellő mértékben idézi nemcsak Marx és Engels, hanem

Lenin és Sztálin idevágó megnyilatkozásait. Görgeyt természetesen „pártosan” elítéli. Seregszervező munkájáról nem szól, viszont kijelenti, hogy Görgey „*lényegében véve egy híron pendül Mógával és a többi régi tiszttel*”, hiszen „*harc nélkül feladta Gyórt, és egészen Buda alá vonult vissza, miközben Kossuth biztatására, hogy vállalja az összecsapást, gyávaaságról és megalkuvásról tanúskodó*” ellenérvekkel válaszolt. A felvidéki hadjárat „*hosszú, fölösleges kerülő út*” csupán, e felfogás szerint. A „*dicsőséges tavaszi hadjárat*” viszont nem az ő érdeme, hiszen abban több része volt a „*végző fokon Kossuth által megszabott, jó hadműveleti tervnek*” meg a forradalmi lelkesedésnek. Görgeyt terheli a felelősség azért is, hogy a győzelem nem járt együtt „*az ellenséges erők teljes szétzúzásával*”, ami máris „*áruló magatartás*” következménye volt. Ehhez képest a befejező szakasz szinte enyhébben fogalmaz, mint akkoriban szokás volt. Eszerint a honvédsereg nem tudott megbirkózni az ellenség erőfölényével. Görgeynek csak annyi lehetősége volt, hogy vagy nyugaton megveri Haynaut, vagy délen a többiekkel egyesül. De ő „*sem döntő ütközetre nem tudta rábírn Haynaut, sem a visszavonulással nem sietett*”. A valóban döntő temesvári csatáról a szöveg nem tartja szükségesnek említést tenni. A fegyverletételt nem nevezi külön árulásnak, de idézi, amit Vörösmarty versében Görgeyről „*méltán*” megírt.

Annak, hogy a politika nyomása ily mértékben és ily közvetlenül ránehezedett a kutatók munkájára, elkerülhetetlenül meglettek a következményei. Pedig ugyanakkor olyan új kutatómunka indult, amely jelentősen gazdagította ismereteinket a forradalom és a szabadságharc történetéről.

Az idősebb, tapasztaltabb kutatóknál, akiknek több-kevesebb pályamódosítással kellett az új követelményekhez hozzáigazodniuk, ez a politikai hatás rendszerint kétféle módon jelentkezett. Részint úgy, hogy szövegükbe engedményként vagy valamiféle dekorációs elemként helyenként olyan megállapításokat illesztettek, amelyek adataikból és okfejtésükből ilyen formában nem következtek ugyan, de elfogadhatóbbá tették a szöveget. Részint pedig úgy, hogy forrásaik elemzése során nem vettek észre olyan ellentmondó mozzanatok, amelyek pedig másként aligha kerültk volna el figyelmüket.

Mindennek nyomain olyan jeles szakemberek tevékenységén is megfigyelhetők, mint Barta István (1910–1966), aki a középkor kutatójának indult, de ezután éppen a Kossuth-kutatásban talált menedéket a nehéz időkben, és jelentős érdemeket szerzett Kossuth összes művei több kötetének közzétételével. Előbb az *Országgyűlési Tudósításokat*,² majd az utolsó rendi országgyűlés Kossuth-vonatkozásait tette közzé³ igen szakszerűen, bár ez utóbbi kötetből már kimaradt két olyan mozzanat, amely az akkori felfogással nem egészen egyezhetett: Kossuth – egyébként általa is hamar elejtett – javaslata 1847 őszén arra, hogy a parasztok földdel is megválthassák magukat, valamint alulmaradása 1848 elején a vukovár–fiumei vasút ügyében. Ezt követte Barta alapos levéltári anyagon épülő, érdekes közleménye, amely részletesen elemezte a magyar szabadságharc vezetőinek magatartását, ingadozását és Kossuth erőfeszítéseit az 1848. októberi bécsi forradalom megsegítése körül.⁴ Ebben helyesen mutatja ki, hogy Görgey emlékirataiban utólag pontatlanul adja vissza egykori állásfoglalását úgy, mintha ő egyértelműen ellenezte volna a támadást. Kossuth ugyanis október 27-i és 29-i jelentésében meg képviselőházi beszédében leszögezte: Görgey ezredes „*határozottan úgy nyilatkozott, hogy ha nem megyünk, többet veszítettünk, mintha három csatát vesztenénk*”. Barta csak arra nem figyel fel, hogy Görgey és Kossuth két különböző, egymást követő alkalomról és nem ugyanarról beszélt. Barta itt Engels álláspontját teszi magáévá arról, hogy Magyarországnak kötelessége volt – lett volna – Bécsset segíteni.

Egyébként azonban itt még nem bírálta különösebben Görgeyt.⁵ Jóval tovább ment viszont már e téren abban az egyébként megint igen alapos és részletes tanulmányban, amelyet ezután Csányi Lászlóról és Kossuthhoz fűződő viszonyáról tett közzé ugyancsak a *Századok* hasábjain.⁶ A probléma abból adódott, hogy Csányi egyrészt mint a szabadságharc neves politikai vezetőinek egyike a legjobban közelítette meg – Barta szerint – „*azt az eszményt, amely a francia forradalom polgári biztosainak nyomán Kossuth előtt lebegett, amikor a kormánybiztosi intézményt életre hozta*”.⁷ Másrészt viszont Csányi – mint ismeretes – Görgeynek – ha nem is mindig kritika nélkül – mindvégig pártfogója, atyai jó barátja, tehetségének méltányolója volt. A megoldást Barta abban véli megtalálni, hogy Csányi azért bízott kezdetől fogva Görgeyben, mert nem ismerte fel, kivel van dolga. „*Nem vette észre – olvassuk Barta értékelését 1848 novemberéről –, hogy az a Görgey, aki szeptemberben és októberben a karrierista igyekezetével használja ki a forradalmi helyzet által nyújtott emelkedési lehetőségeket, novemberben már – talán a volt császári tisztek társaságának és a hadseregszervezés konkrét nehézségeinek befolyása alatt – elindul azon az úton, amely a kényeken, az ingadozásokon át kérelhetetlen logikával vezet egyéni fejlődésében a kalandorok cinizmusához, cselekedeteiben pedig a szabotázsok során át az áruláshoz.*”⁸ A megoldás persze nem különösebben szerencsés, mert hiszen ezt az egyenes vonalú, „*kérelhetetlen logikát*” nem a valóság, hanem utólagos okoskodás sugallja, meg aztán így gyermeteg vakságban kellene elmarasztalnunk Csányit, Kossuthtal és másokkal együtt, indokolatlanul, pedig olyan jelentős személyiségekről van szó, akik sokkal jobban látták a dolgokat. A valóságban ugyanis Csányi alighanem igen jól felmérte az ifjú tábornok nehézségeit és igyekezetét arra, hogy felnőjön feladatához, majd pedig – mint Barta is előadja – helyeselte a visszavonulást, meg utóbb azt is, hogy Görgey Pest kiürítése után csak felé forduljon.⁹ A továbbiakban Barta azt állítja, hogy Csányi és Görgey nem volt egymással annyira jó viszonyban, mint ahogy azt – szerinte békepárti szempontból – hangsúlyozni szerették,¹⁰ de azért mégis valami újabb magyarázatot kellett keresnie arra, hogy miért állt Csányi Görgey mellé az utolsó napokban is. Természetesen idézi Csányinak augusztus 8-án Görgey táborából Vukovicshoz intézett sorait: „*Akárki mit mondjon, ismétlem, ha Görgey ki nem nevezetik mielőbb fővezérnek, elveszett a haza. Nem mondom, hogy ő menti meg bizonyosan, de már azt mondom, hogy ha valaki viszonyaink közt hivatva van annak megmentésére, úgy ő az... A seregéről írt hírek alaptalanok, ő most is bálványá annak és hős tisztjeinek... Ha Dembinski okos mozdulatokkal csatlakozand, úgy meg lehet verni Görgey fővezérnyele mellett az osztrákokat, s ez most a fődolog, mert akkor tért nyerünk, mi nagy és jótékony fordulatot adand ügyünknek.*”¹¹ Miután pedig Dembinski csatlakozás helyett inkább a menekülés útjához közelebb fekvő Temesvár felé vonult, ahol serege döntő vereséget szenvedett és bomlásnak indult, Csányi volt az, aki vállalta, hogy Kossuthot lemondásra szólítja fel. Barta szerint azért, mert Görgey „*minden biztonnal*” célzott előtte arra, hogy fegyverletétel esetén „*az egész nemzet számára kedvező feltételeket tud kialakítani*”.¹² Sőt Barta – ugyancsak minden bizonyító adat nélkül – még azt is feltételezi, hogy Csányi azért nem menekült, mert Görgeyben csalódva, tévedésért önmagát büntette meg. Mindennek azonban semmi valószínűsége sincs. A valóságban Csányi pontosan tudta, hogy az ügy elveszett, és – mint többek előtt mondta – öreg emberként nem akarta túlélni a haza bukását. Barta e magyarázattal éppúgy a kötelező felfogásnak tett engedményt, mint azzal, hogy tanulmánya végén Andics Erzsébet álláspontjára hivatkozva szükségesnek látta külön elítélni a békepárt bomlasztó tevékenységét,¹³ bár erre – éppen Csányi jellemzésének végakkordjaként – itt vajmi kevés indok kínálkozott. Egy újabb kritikusa szerint Barta ugyanezen témáról

írt kandidátusi értekezésének jegyzőkönyve¹⁴ arra mutat, hogy az ő elfogultsága Görgeyvel szemben „nem annyira saját, mint inkább a kor hibája volt”.¹⁵

Barta fő teljesítménye azonban annak a nagy gonddal, hozzáértéssel és szorgalommal viszonylag rövid idő – mindössze három év – alatt elkészült három hatalmas kötetnek az összeállítására volt, amely Kossuth iratait tartalmazza, részint az Országos Honvédelmi Bizottmány, részint a kormányzóság időszakából.¹⁶ E nagy vállalkozás természetesen igen jelentős a Görgey-kutatás szempontjából is. Igaz, hogy a Kossuth–Görgey-levelezésnek általában csak egyik oldalát nyújtja, a tábornok írásainak nagy része nélkül. Az is igaz, hogy mindezen túlmenően a kutatónak más, további dokumentumokat – így a kormánybiztosok iratait – is figyelembe kell vennie. Kétségtelen azonban, hogy e kötetek a továbbiak során is alapvető, nélkülözhetetlen bázisát fogják nyújtani a szabadságharc történetének. Mégis előfordul, hogy bennük a politikai atmosféra nyomásának következményeire bukkanunk. Így főleg éppen az 1849. július 1. körüli válság kritikus időszakának értékelésében. Ugyanis a szerző, bár elsőnek tudta a teljes anyagot áttekinteni, nem vette észre, hogy az iratok, ha eredeti, helyes rendjükbe és összefüggésükbe rakjuk őket, mást mondanak, mint az a kötelezővé vált, hagyományos vélemény, amelyet szinte automatikusan ő is átvett. A politikai légkör nyomása nélkül ezt egy olyan jeles, gyakorlott kutató, mint Barta volt, minden bizonnyal éppúgy észrevette volna, mint ahogy utóbb – e légkör eloszlása után – Katona Tamás és mások észrevették.¹⁷

Az esetet tanulságul is érdemes közelebbről megtekintenünk.

Egy pillanatra még egyszer vissza kell térnünk tehát e válságos napokhoz. Az 1849. június 26-i minisztertanács elfogadta Görgeynek azt a tervét, hogy az erőket Komáromnál összpontosítva a két ellenfél közül Ausztriára mérjenek csapást.¹⁸ „Nincs más választásunk” – írta Kossuth is Bayernek, sürgetve az összpontosítást, némi kritikái észrevételek kíséretében.¹⁹ Bayer sértetten Görgeyhez fordult, aki június 30-án 339. számú levelében megírta Kossuthnak, hogy beosztottjai tetteiért is ő vállalja a felelősséget, de meg is nyugtatta őt, hogy igenis, Komáromnál fogja erőit összpontosítani és az osztrákokat „eldöntőleg” megtámadni.²⁰ Mire azonban e levél a címzetthez ért, a helyzet megváltozott. A győri balsiker hírére június 29-én a Pesten, Kossuthnál tartott haditanács Dembinski javaslatára elvetette a komáromi összpontosítás tervét, és úgy döntött, hogy a sereg a kormányt követve vonuljon Szeged felé. Kossuth erről szóló rendeletét június 30-án Csányi, Aulich és Kiss Ernő vitte Görgeynek, aki kijelentette, hogy az új utasításnak, jobb belátása ellenére, engedelmeskedik. „A kormány parancsának saját meggyőződésemet áldozom fel” – írta aznap 340. számú iratában Kossuthnak.²¹

Olvassuk el ezután erről az esetről Barta kommentárját: „Alig indultak vissza a kormány küldöttei Görgey kedvező válaszával a fővárosba, amikor Görgey már újból visszatért eredeti szándékához”, és „ígéretét megszegve még aznap – június 30-án – újabb levelet írt Kossuthnak, ebben visszautasította a Bayer és a hadműveleti iroda ellen alkalmazott jogos bírálatot”, továbbá „kijelentette, hogy marad Komáromnál”, és hogy „döntő harcot vív az osztrák sereggel”.²²

Máris nyilvánvaló, hogy a valóságban mi történt. Ez a Bayer ügyét tárgyaló június 30-i levél nem az ígéret után, hanem még Csányiék érkezése előtt, tehát akkor íródott, amikor még Kossuth levele szerint is a komáromi támadás terve volt soron. Csak éppen Kossuth ezt a 339. iktatószámot viselő levelet valamivel később kapta kézhez, mint a sorrendben ezt követő 340. számút.²³ Ezt Barta nem vette észre, mint ahogy azt sem, hogy maga Kossuth is tévesen értelmezte a történeteket, és nem figyelt az iktatószámok

és a levelek valódi sorrendjére. Az akkori feszült izgalomban ez az ő részéről nem egészen meglepő. Utóbb azonban a történész esetében, akinek feladata a részleteket filológiai pontossággal felderíteni, már csak úgy érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy az adott politikai légkörben eszébe sem jutott a „hivatalos” álláspontot megkérdőjelezni vagy éppen Kossuthról e tévedést feltételezni. Márpedig kétségtelen, hogy Kossuth július 1-jén Görgeyt a fővezérségről éppen e *korábbi* levélre hivatkozva váltotta le, mivel abban „*positív ígérletét*” – állítólag – visszavonta: „*Isten, a Világ s a História ítélend Ön felett.*”²⁴ Ugyanakkor körrendeletben közölte a seregparancsnokkal, hogy Görgey megszegte szavát, s ezért el kellett mozdítani.²⁵ S egyben intézkedett, hogy Kmety hadosztálya váljon ki a fel-dunai seregből.²⁶

A továbbiakat nem kell itt részleteznünk. Tudjuk, hogy a leváltás híre a komáromi táborba július 2-án, akkor érkezett, amikor Görgeyt, miután – Kmety nélkül – az osztrákokat sikerült visszavernie, a csatából fejsebbel hozták vissza. Nem kell itt a tisztek felzúdulásáról, Klapka küldetéséről, Görgey helyén maradásáról és végül, utolsó próbaként, a július 11-i csatáról és arról sem beszélünk, hogy annak valódi összpontosítás esetén több kilátása lehetett-e sikerre. Az esethez itt mindössze azt a megjegyzést fűzhetjük, hogy a források alapos elemzésével régi félreértések akkor tisztázhatók, ha a történezt nem gátolja ebben a politika külső nyomása.

E politikai szorítás következményeinek nyilvánvaló jeleivel természetesen e történezművészek más tagjainál is találkozunk. Ember Győző (1909–1993), aki eredetileg XVIII. századi specialistának indult, de már a centenáriumi évében foglalkozott az egykorú parasztmozgalmakkal és a Honvédelmi Bizottmány létrejöttével, működésével,²⁷ most, 1952-ben, Kossuth tevékenységét mutatta be közelebbről ennek élén.²⁸ E levéltári adatokra épült részletes tanulmány a Schwechat körüli események megítélésében Barta István véleményét (1951) fogadja el, illetve – elvi síkon – Mók Aladárét (1948), tőle idézve, hogy Görgey a nemességnek „*a néppel szembe forduló arcát*” testesítette meg. Bizonyos fenntartásai jelölül, konkrét esetben, még elhatárolta magát Mók olyan téves kijelentéseitől, hogy a Bécs elleni támadás elmulasztásáért Görgey „*tétlensége*” lett volna felelős, mert le kellett volna váltania Mógát váltania, és útnak indítania a sereget. Itt ugyanis leszögezte, hogy sem e lépések megtételére, sem a Béccsel kapcsolatos politikai kérdés eldöntésére nem Görgey volt hivatva, aki egyébként kész volt harcolni az osztrákok ellen, ha nem is a bécsi forradalom érdekében. De azért a továbbiak során arra jut, hogy Görgey 1848 késő őszién már „*függetlenítette magát a kormánytól*”, hogy december végén „*veszni engedi a segítségére rendelt Perczel seregét*”, és „*megátalkodott kónoksággal*” tette mindannak ellenkezőjét, amit Kossuth javasolt, aki utóbb, a tavaszi hadjárat idején „*félreismerte*” Görgeyt, amikor azt hitte róla, hogy el fogja fogadni a Fügetlenségi Nyilatkozat által teremtett helyzetet.

Kovács Endre (1918–1976) eredetileg irodalomtörténész, aki cseh és szlovák specialistaként lett a Történettudományi Intézet munkatársa, először Bem József halálának századik évfordulója alkalmából emlékezett meg a magyar szabadságharc jeles lengyel tábornokáról. Ez a tanulmány, bár a *Századok* hasábjain látott napvilágot,²⁹ Andics Erzsébet egy sajtócikkét³⁰ idézte hangsúlyozottan, és maga is egy kissé ünnepi emlékbeszéd jellegűvé sikerült. Bem, akinek magyarországi szereplése valóban szabadságharcunk nagy pozitívumai közé tartozik, mindenképpen megérdemelte a részletes, új feldolgozást. Erre pedig az adott helyzetben azért is lehetőség nyílt, mivel az ő hősi és népszerű alakja alkalmasnak tűnt a politikai követelményeknek megfelelő forradalmáreszmény ábrázolására, amely viszont a sztálini időkben nyilvánvalóan

nem egészen egyezett az eredeti, ettől függetlenül jelentős történeti személyiséggel. A feladat megoldására 1951-ben Kovács Endre kapott megbízást, aki két, egymást követő munkában foglalta össze eredményeit. Az első rövid, népszerű kiadvány³¹ a szélesebb olvasóközönségre való tekintettel fokozottan igyekezett megfelelni annak a kívánalomnak, hogy Bemet, pozitív ellensúlyként, szembeállítsák az egyértelműen negatív Görgeyvel. Annyira, hogy ha ez utóbbi kerül ellentétbe a kormány rendelkezéseivel, az csak árvadás lehet, ha viszont Bem jár el teljesen saját belátása szerint, politikai, polgári igazgatási ügyekben is, Kossuth tiltakozásával sem sokat törődve, az forradalmi tettnek, pozitívumnak minősül. Az első, népszerű kiadványban, amelyben „*irányadónak*” Révai József és Andics Erzsébet írásait tekinti, a szerző olyan valótlan kijelentéseket enged meg magának, hogy amikor Bem 1849. augusztus 7-én Kossuthtól megbízást kap a fővezérség átvételére, „*Görgey titokban már a megadási feltételekről tárgyal*” az oroszokkal, és hogy „*Görgey csúfos árulása és Dembinski kudarca után*” Kossuth csak Bemben bízhatott. A szerző még hozzá mindezt Bem temesvári veresége előtt mondja el, hozzátéve, hogy annak egyik oka – szerinte – az volt, hogy „*Görgey gyanús viselkedése*” a legrosszabb hangulatot keltette a katonákban. Amihez azt is szükségesnek tartja hozzátenni, hogy Bem „*megvetette az ellenséggel paktáló tábornokot*”, és „*csirkefogónak*” tartotta. Ezek az ítéletességek persze már nem szerepeltek a másik, komolyabb szakmai igényrel készült terjedelmes monográfiában,³² amely a sereg rossz hangulatáért Temesvár alatt már Dembinskit okolja, a vereségért pedig a tüzérség lőszerhiánya mellett részben magát Bemet is, azért, mert gyalogságát nem vetette be időben az északról őt átkarolással fenyegető osztrák balszárny ellen. Előzőleg azt is megállapítja, hogy a magyar hadvezetést hiba volt Dembinski és Mészáros „*teljesen alkalmatlan*” kezére bízni. Majd arra a kérdésre, hogy miért bízott Kossuth még július végén is Görgeyben, akinek „*áruló szándékáról*” már oly sokszor meggyőződhetett, azzal próbál válaszolni, hogy „*a szabadságharc vezető pozícióiban*” nagyon „*befészelték magukat Görgey hívei*”. Ez az igen részletes és a külföldi, főleg lengyel irodalmat is felhasználó munka az elején áttekinti a korábbi irodalmat is. Így kifejti, hogy a Görgey rehabilitációjára irányuló törekvés már 1867 után összefonódott „*a Bem alábecsülésére irányuló szándékokkal*”, hiszen mindig egyet jelentett „*a forradalom tagadásával, a megalkuvással*”. De azután a szerző keményen megbírálja, egy kissé ennek cáfolatául, azt a Görgey-ellenes Balás Györgyöt is, aki „*a reakciós Horthy-politika szellemébe*” igyekezett fogni „*Bem apó nemes alakját*”.

Zárjuk le végre ezt a sort Waldapfel Eszter vállalkozásával, aki egykorú levelekből állított össze egy többkötetes – egyébként hasznos – gyűjteményt, és aki nemcsak jegyzeteiben bizonyult sok helyütt pontatlannak, hanem előszavaiban is minden lehető alkalommal elfogultan bizonygatta, hogy mennyire elítéli Görgeyt.³³

A fiatal történész-nemzedék tagjainak, akik már az új viszonyok közt kezdték el pályájukat, adaptációs nehézségekkel nem kellett küszködniük. Számukra természetes volt az, amit a marxizmus történetfelfogásaként elsajátítottak. A politika kedvezőtlen atmoszferikus nyomása viszont rájuk is elkerülhetetlenül hatott, amennyiben a múlt századi társadalmi osztályviszonyokat és politikai meg katonai küzdelmeket – Görgey szerepével együtt – önkéntelenül olyan előírt képletek szerint értelmezték, amelyek saját koruk „hivatalos” felfogásának és ezen át a sztálini modellnek megfeleltek. Arra, hogy netán megkérdőjelezzék az előírásokat, már csak azért sem vállalkozhattak, mivel a sokat emlegetett belső ellenség színeiben tűnhettek volna fel, nem is szólva arról, hogy mondanivalójukat – az adott körülményeknek megfelelően – nem kritikai meg-

közelítéssel, hanem – még hangvételben is – „pártosan” kellett megfogalmazniok. Értve ezen azt a szubjektív megközelítést, amely a múlt haladó törekvéseivel való együttérzésen túlmenően a történelmi információk önkényes módosításával is összefért. E sorok írója akkor is, azóta is mindig úgy látta, hogy megértéssel kell néznünk az akkori fiatalok buzgó – és néha túlbuzgó – igyekezetét arra, hogy a régi világ összeomlása és annyi megpróbáltatás után mindebben egy számunkra jobb világ ígéretét próbálják megtalálni. Ez azonban természetesen nem mentesítheti nézeteiket a kritikai megmérettetéstől.

E nézetek szerint Görgey egyértelműen a birtokos nemességet, közelebbről a békepártot, a forradalom belső ellenségeit képviselte. Magatartását is alapvetően e kötődése határozta meg. Ha persze közelebb megyünk a részletekhez, akkor a valóság kissé másnak, ennél az egyszerű képletnél jóval ellentmondásosabbnak tűnik. S nemcsak azért, mert a nemesség volt magának a szabadságharcnak is a vezető rétege, és mert oly sokféle árnyalatot képviselt, hogy a „nemesi osztályhelyzet” még nem elég konkrét magyarázat. Görgey pedig, ezenkívül, mint vagyontalan és anyagi nehézségekkel küzdő nemesifjú – anyai részről polgári elődökkel – társadalmilag inkább azokhoz a radikális fiatalokhoz állt közel, akiknek élgárdája Pesten március 15-én kibontotta a forradalom zászlaját. A forradalom és szabadságharc szereplői persze igen széles skálán helyezkedtek el, s így jobb, ha a túl általános „forradalmi” jelző alkalmazása helyett inkább a „mérsékelt”, illetve az ugyancsak többféle „radikális” vonást próbáljuk megtalálni. Bizonyos, ilyen radikális vonások kétségkívül Görgeynél is felfedezhetők, főleg eleinte, de olykor utóbb is. Figyelembe kell vennünk, hogy e fiatalember maga is alakulóban volt, sokat változott, vagy pontosabban: fokozatosan felnőtt azokhoz a katonai feladatokhoz, amelyeket mindvégig elsődlegesnek tekintett, hiszen politikai jellegű gesztusaiban is főleg az vezette, amit seregének érdekében állónak érzett. Ez áll a váci nyilatkozatra is, amely éppen emiatt nem gátolta meg a radikális *Marczius Tizenötödikét* abban, hogy továbbra is őt támogassa. Nemcsak Dembinskivel szemben márciusban, hanem utóbb, a nyári válság során is, amikor mindvégig a nemesi jobboldal tényreése ellen küzdő lapot – a magyar forradalom első orgánumát – a kormány július 7-én azért tartotta szükségesnek betiltani, mert az a kiélesedő konfliktusban Görgeynek fogta pártját.³⁴ S így válik érthetőbbé Görgey egy sor további megnyilatkozása, így kifakadása 1849. március 22-én Szemere előtt, a „*szerencsétlen békepárt*” ellen, vagy radikális hangvételű lévai kiáltványa már a Függetlenségi Nyilatkozat után.

De mit tehetett az ötvenes években a fiatal kutató, ha a kiátkozott Görgeynél a „hivatalos” képlettől eltérő, annak részben ellentmondó vonásokkal találkozott? Részint úgy érezte: mentegetőznie kell, mikor erről beszél. Részint pedig a valóság és az előírt nézetek közti eltérést pszichologizálással, Görgey álnok, törtető kalandorvonásainak hangsúlyozásával próbálta kitölteni, vagyis azt az ellentmondást, amely tulajdonképpen saját korának történefmegértéséből adódott, Görgeyre vetítette vissza. A leírt szavak pedig könnyen váltak olyan hagyománnyá, amely sokban utóbb is köti szerzőjét és olvasóját.

Varga János az ötvenes évek elején gazdag anyag alapján szép könyvben mutatta be a Jellachich ellen 1848 őszén vívott népfelkelő harcok addig részleteiben feltáratlan történetét. A munkában ez a pozitív szakmai tartalom a lényeges, attól függetlenül, hogy az előszóban, mondhatni elkerülhetetlen kortünetként, ott vannak a kötelező nyilatkozatok a dolgozó tömegekről, a reakcióról, a belső bitangokról és a két háború közti „fasiszta” Magyarországról.³⁵ Témaválasztása igen helyesnek tekinthető: a ma-

gyar szabadságharc ilyen típusú csatározásainak valóban ez volt igazi időszakuk, amikor a falvak népe főleg otthona, szűkebb hazája védelmében, kedvező időjárási feltételek között, nem kis eredményeket tudott a nagyrészt félreguláris horvát szerezsanók ellen kivívni. Utóbb, novembertől kezdve, késő ősszel vagy éppen télen, a reguláris császári ármádia ellen ugyanis ez a népfelkelés vagy akár a nemzetőrség már nemigen volt a siker reményével alkalmazható. Varga természetesen a dunántúli hadműveletek során, főleg Ozoránál, Görgey tevékenységével is találkozott. S nem is habozott saját eredményeit a hivatalos felfogással szembevetni. „1848. október elejének Görgeyje – írta – nem azonos a hazáját később eláruló fővezérrel”, hiszen valóban mindent megtesz a siker érdekében. Igaz, ezt az állítást jobbnak látta – részben Barta korábbi (1951) megoldása nyomán – azzal enyhíteni, hogy Görgeyből persze ekkor sem hiányzott, „a népet lebecsülő nemes gögje”, és ott lappangtak benne mindazok a vonások, „amelyek őt később az árulás útjára sodorták, és a szabadságharc belső likvidálóinak egyikévé tették”. A „lappangás” azonban konkrét tünetek nélkül csak feltételezés, visszavetítve a későbbi „árulásból”, amely – miután az adott kutatás témáján kívül esik – itt csak mint eleve átvett tétel szerepelhetett. Mindjárt hozzátehetjük, hogy Vargát – jellemző módon – ennek ellenére éles támadás érte „bal felől”. Könyvének egyik opponense véleményében, majd viszonyválaszában – nyomtatásban – hamisítással vádolta őt, továbbá azzal, hogy a Batthyány-kormány megalkuvó politikáját próbálja igazolni, meg hogy elhallgatja Görgey néppellenességét, amely 1848 októberében a kálozi parasztok elleni intézkedéseiben jutott kifejezésre.³⁶ 1953 átmeneti enyhülése kellett ahhoz, hogy Varga visszautasíthassa e vádakot azzal, hogy bírálója „olyan módszereket alkalmaz állításainak igazolására, amelyek az elmúlt esztendőben történetírásunk fejlődésének legfőbb kerékkötői voltak”, és kifejttesse, hogy Görgey a kálozi parasztok károkozása ellen kifejezetten Kossuth utasításait hajtotta végre. Sőt még azt is előadta, hogy tulajdonképpen a békepártnak sem a feltétel nélküli behódolás volt a célja, hanem a küzdelem a kompromisszumért.³⁷

A legsúlyosabb, közvetlen politikai nyomás 1953 őszéig érvényesült. Addig például a Magyar Történelmi Társulat hivatalos szakmai orgánuma, a *Századok*, még a szabadságharc történetét közelről érintő újabb osztrák kiadványok ismertetésétől is tartózkodott.³⁸ S még ezután is jelent meg olyan, az ifjúságnak szánt népszerű kiadvány, amely Gracza romantikus fércmunkája alapján készült, és annak színvonalát képviselte.³⁹ A többé-kevésbé sematikus alaptételek pedig alapjában véve azután is, mondhatni kötelezően, érvényben maradtak, hogy a szorítás valamit felengedett. Olyan szakmai adalékok láthattak napvilágot, amelyek ezekkel nem ütköztek össze, vagy éppen⁴⁰ azokhoz igazodtak.⁴¹ Guyon életrajzát hasznos és helyes volt megírni, de ahhoz, hogy megjelenhessék, nemcsak hibátlan forradalmi hősnek kellett ábrázolni őt, de még olyan súlyú egyéniségnek is, aki – Windisch-Grätz hajthatatlansága mellett – meg tudta akadályozni Görgey átállását a felvidéki hadjárat során, a váci nyilatkozat után, mely utóbbi – a szerző szerint – „kapitulációs felajánkozás volt az ellenforradalomnak”.⁴²

Az új egyetemi tankönyv közben elkészült, és vitára bocsátott alapszövege, amely az 1790–1849 közti időszakot tárgyalta, a vele kapcsolatos észrevételekkel együtt ugyancsak azt jelezte, hogy az ideológiai-politikai követelmények lényege nem változott, ha az átmenetileg kissé módosult légkör lehetővé tette is a túl kezdetleges, túl feltűnő torzítások kiküszöbölését.⁴³ A vita során Barta István a tankönyv szövegét jelentős előrelépésnek nevezte abban az irányban, hogy „a Görgeyben szinte kiabálóan áru-lót ábrázoló, lényegében ugyan helyes, de sablonossá váló bemutatásmódot élettelibbé, mélyebbé tegye”. Szerinte „a probléma bonyolult voltára” vallott, „hogy még azután is maradtak nyitott

kérdések”. A tankönyv mindenesetre felhívja a figyelmet „a Görgeyt belpolitikailag és a hadseregben egyaránt támogató erők nagyságára”, s ezzel megmutatja, hogy „itt lényegesen többről van szó, mint Kossuth vele szemben tanúsított állítólagos tehetetlenségéről”. E sorok írója megjegyezte, hogy a vitás kérdések elkerülését további részletmonográfiákkal lehet elősegíteni, és hogy „talán meggyőzőbb lett volna nem ennyire kiélezett egyéni vonásokkal egyszerre tehetségtelennek és ördögien ravasznak” ábrázolni Görgeyt, aki – tette hozzá – „késztelen katonai tehetség volt, bár a kezdő tapasztalatlanságával”. Borus József, „némielg hiányolva Kosáry hozzászólásában az önkritikát”, kétségbe vonta, hogy „Görgeynek a tavaszi hadjárat sikerében érdemi része lett volna”. Az alapszöveg e részének szerzője, Spira György, e sorok írójával szemben azt hangsúlyozta, hogy Görgey, „ha nem is került tudatosan az ellenség megsemmisítését, de nem is kereste az alkalmat erre. Békepárti politikai meggyőződése folytán csupán az ellenség békére szorítására törekedett, beérte a taktikai jellegű győzelmekkel”. Szerinte Görgey igen tehetséges hadvezér lett volna például a napóleoni háborúkban, de forradalmi háború vezetésére nem volt alkalmas, nem lévén forradalmár. „Ez a megállapítás különben a szabadságharc hadserege egész tisztikarára vonatkozik.” Ezzel az okfejtéssel éppúgy nehéz lett volna egyetértünk, mint azzal a módszerrel, amely a magyar honvédsereg tavaszi hadjáratát sűrű Lenin- és Sztálin-idézetek segítségével próbálta értelmezni.⁴⁴

A történetírás mellett, amely láthatólag erősen az előírt sablonok közé szorult, külön ki kell itt térnünk a szépirodalomra. A politikai viszonyok természetesen az írók kezét is sokban megkötötték. De ők még mindig valamivel nagyobb mozgástérrel rendelkeztek, és – főleg – a társadalom történeti tudatának alakításában jóval jelentősebb szerephez jutottak, mint a történészek.

Tisztelettel hajlunk meg a magyar irodalom előtt. Készséggel elismerjük autonóm művészi jogát arra, hogy a maga módján, a maga eszközeivel mutassa be a társadalom, a nemzet és az ember problémáit a jelen s a múlt témakörében egyaránt. De azért talán nem árt, ha két fő feltételt e vonatkozásban is megfogalmazunk. Az egyik az, hogy a történelem lényeges folyamatait és főbb személyiségeit legalább nagyjából az egykori valóságnak megfelelően és azzal ne túlságosan ellentétes módon mutassa be. A másik pedig az, hogy a maga művészi és társadalmi funkcióján, amely magában véve is igen nagy teret biztosít neki, ne lépjen messze túl, és ne próbáljon betölteni, kisajátítani más, további funkciókat is. Ha ugyanis e kísértésnek, amely a vele részben határos történetírás esetében olykor különösen erősnek bizonyul, nem tud eléggé ellenállni, akkor a történelem témáit úgy kezdi majd az irodalom tárgyalni, hogy a tulajdonképpeni szakmai történetírás mellette nem vagy csak kevéssé juthat szóhoz. Ami akkor sem különösebben szerencsés dolog, ha elsősorban nem annyira az irodalom, mint inkább a politika hibájából áll elő.

Eleinte az irodalom nem reagált különösebb aktivitással az új politikai törekvésekre. Nem tekinthető ugyanis ily vitatható jelenségnek az, hogy például Buda bevételének évfordulóján Ottlik Géza jegyzeteiben – nyilvánvalóan újabb olvasmányok nyomán – Görgeyről elmélkedett. „Kossuthtól Szemeréig – írta – mindenki utálja Görgeyt. Mindenki tudja, hogy ragyogó katona.” De neki tudnia kellett volna, hogy „köriülből ezekben a hetekben vesztette el a magyar szabadságharcot, Budavár fölösleges ostromával. Talán tudja is”. Lehet-e e nap hőse a „rejtélyes, hiú, éles eszű” Görgey? „Mint Szemerének, Kossuthnak, nekem is az a gyanú bujkál a szívemben, hogy ha győzött volna, a szabadság katonájából a győzelem diktátorává vedlik” – és talán ő is sejtette ezt, azért nem igyekezett.⁴⁵

A helyzet azonban nemsokára megváltozott. Veres Péter már arról írt, hogy „Görgey egyszerűen korlátolt és ostoba ellenforradalmár, de nem a konzervatív reakcionáriusok közül, hanem a Napóleon-típusokból, a tömeget lenéző fasiszta karrieristákból”.⁴⁶ Az természetesen érthető, hogy az irodalom 1848/49, Kossuth és Görgey kérdésében jelentős drámai konfliktus ábrázolásának lehetőségét pillantotta meg. De ha fent megfogalmazott kau-téláink felől mérlegeljük a további fejleményeket, akkor az irodalom közvélemény-formáló szerepe e vonatkozásban aligha mondható szerencsésnek és megnyugtató-nak. Igaz: különböző egymást követő politikai indítékok nyomán eltérő, sőt egymással ellentétes álláspontokat képviselt, de ezek közül – a konkrét megoldások művészi igényességétől függetlenül – a történész egyiket sem tudja helytállóan elfogadni. Sem Illyés Gyula FÁKLYALÁNG-jának negatív, intrikus „áruló” figuráját, sem Németh László ÁRULÓ-jának rezignált nemzeti bölcsét vagy Féja Géza regényhősét. E változatok közül – ilyen vagy olyan okokból – egyik sem nyújtott valódi, pozitív segítséget azoknak, akik a sztálinizmus és a nacionalista romantika gyanús szövedéke ellen a múlt reális megismerése érdekében próbáltak küzdeni.

Meg kell jegyeznünk, hogy Illyés álláspontja a Görgey-kérdésben nem volt mindig azonos, egyértelmű, az idők folyamán jelentősen változott. Fodor András naplójában feljegyezte, amit erről Fülep Lajos 1953 elején mondott egy beszélgetés során.⁴⁷ „A minap látott FÁKLYALÁNG-ról számolok be – írja Fodor –, nem túl lelkesen. Épp ma olvastam ugyanis Görgey GAZDÁTLAN LEVELEI-t. Fülep különösebb botránkozás nélkül leplezi le, hogy annak idején, a várkonyi beszélgetések során, Illyésnek fordított véleménye volt még a két férfőről. Görgeyt tartotta az egyetlen realistának, Kossuthot széllelbeélt ügyvédnek. A maga meggyő-ződése szerint mondhatott akkor is, most is igazat.” Utóbb, a harmincas években volt ilyen-minek kissé kedvezőtlen visszhangja a moszkvai emigráció soraiban is, amely pedig – mint tudjuk – Illyést és a népi írókat támogatta a Szép Szó ellenében. Lukács György 1939-ben ÍRÁSTUDÓK FELELŐSSÉGE cím alatt megjegyzéseket fűzött Illyés MAGYAROK című könyvéhez, amelyben – írja – szép szembeállítását találjuk Rákóczinak, aki „csatát vesz, nem ügyet”, és Görgeynek, „akiben a logika győzött”, de az eszme vereséget szenvedett. A Szép Szó viszont azt vallja, hogy az adott viszonyoknak megfelelő reálpolitikát a debreceni békepárt és Görgey képviselte. De egy ponton Lukács Illyésnek szintén szemére veti, hogy nála is „a Szép Szó tanulmányírójának defetista történefilozófiája szólal meg, amelyből a logika csak a Görgey igazát, Rákóczi és Petőfi naiv illuzionizmusát következtetheti”.⁴⁸

Hadd egészítsem ki ezt néhány személyes emlék tanúságával is. A háború vége felé, 1943-ban és 1944 elején Zilahy Lajos kezdeményezéséből egy Kossuth-filmen dolgoztunk hármásban Illyés Gyulával. A hosszú beszélgetésekből világosan kitűnt, hogy Kossuthot ugyan már pozitív nemzeti hősnek tekintette, de Görgeyt sem tartotta áru-lónak, hanem reális szemű jó katonának. S ez volt a véleménye akkor is, amikor – már a történelmi forduló után – ezúttal Révai Józseffel hármásban vitattuk meg ezt a kér-dést azon a különvonaton, amelyen a Petőfi szülőházában berendezett múzeum fel-avatására utaztunk 1948. január 1-jén. Útközben Illyés mindvégig lelkesen védte Ré-vaival szemben Görgeyt, adatokat idézve kapásból arra, hogy 1848 őszén hogyan szervezte meg a sereget, és hogyan kért Kossuthtól felszerelést, ágyúkat olyan lövedékek-vel, amelyek valóban beléjük illenek. Amire – tette hozzá – Kossuth azzal válaszolt, hogy itt küld hat lengyelt, de mindmegannyi oroszán. Igaz, hogy az általa említett december 19-i Kossuth-levél egy lengyel őrnagyon kívül negyvenkét emberről beszél, „mindegyik hős, ő pedig egy oroszán”,⁴⁹ de azért a fejből, vita közben idézett adat e kis

pontatlanság ellenére is mutatta, hogy Illyés a kérdés irodalmában – ezúttal Steier iratközlésében⁵⁰ – igen tájékozott volt. Kár, hogy NAPLÓJEGYZETEI-nek idevágó kötete nem tesz említést erről a beszélgetésről.⁵¹ Végül pedig az ötvenes évek elején, a FÁK-LYALÁNG első változatának készítése közben Illyés több alkalommal kérte róla szakmai véleményemet. Kritikai észrevételeimre pedig, miután megpróbáltam előtte rekonstruálni, hogy akkor, az utolsó napon, a valóságban mi hogyan történhetett, végül azt válaszolta: ezt sajnos így most nem lehet megírni.

Szeretném hangsúlyozni, hogy Illyés minden változás ellenére abban az alapvető kérdésben mégis végig következetes maradt, hogy mindenkor a nemzet, a nép ügyét akarta képviselni olyan formában, amely az adott helyzetben éppen a legjobban látszott alkalmazhatónak. Számomra ezt igazolta utóbb – hogy még egy utolsó személyes emléket idézzek – HAJSZÁLGYÖKEREK című tanulmányával kapcsolatos állásfoglalása is. Mint ismeretes, egy kinti magyar származású újságíró azzal a történettel keltett fel-tűnést, hogy Franciaország déli részén, a Provence-ban, Régusse városkában állítólag több mint kétszáz olyan magyar család nyomai, hagyományai találhatóak, amelyet egykor, a XVI. században, a török rabszolgapiacról váltottak ki és telepítettek oda a johanniták. Illyés egy emlékezetes cikkben foglalkozott ezzel a történettel, és belőle azt a tanulságot vonta le, hogy íme: a nemzeti, közösségi érzés századok távolából nyújtja idáig, „*a lélek mélységéig – a hajszálgyökereit*”. Röviddel ezután ismét Párizsban találkoztunk, és elmondtam, hogy ennek a legendának semmiféle történeti alapja nincs, Régusse-ben nem élnek magyarok utódai. „*Ti, történészek – válaszolta Illyés jellegzetes, rekedtes hangján és szokott kedves félmosolyával – mindig csak a részletekkel törődtek.*” A lényeg – ezek szerint – az ötvenes évek elején a nemzeti szabadságérzés és öntudat erősítése volt, úgy, ahogy lehetett, olyan részletkérdés ellenére is, hogy ennek fejében fel kell áldozni az „áruló” Görgeyt. S még ez sem történt így minden átérzés nélkül.

Az OZORAI PÉLDÁ-t, amely 1952-ben került a nyilvánosság elé, naplójegyzetei⁵² szerint Illyés még 1943-ban kezdte el írni. Akkor kommentár nélkül készített jegyzeteket Görgey emlékirataiból. A darabban viszont Görgey már mint a dézsmát megtagadó, földet akaró parasztok ellenfele, a nemesi érdekek képviselője nyilatkozik arról – 1848 októberében –, hogy „*feladatunk nemcsak a külső háború megnyerése, hanem ezé a belső háborúé is*”.⁵³ A napló további szövegében arról olvasunk, hogy Illyés 1950 elején a Békebizottságban találkozik Andics Erzsébettel, aki „*szívélyes*”, sőt „*adatokat ígér a KÉT FÉRFI-filmhez*”, és közli: „*Bizonyos, hogy a cári csapatok '49 tele előtt visszamentek volna. Én: Sírni van kedve visszamenőleg az embernek!*”⁵⁴ Csak jóval később, 1955-ben, utólag emlékszik vissza arra, hogy a nagy hatalmú és „*szívélyes*” történésznőről, akit egyébként régóta ismert, már előzőleg, 1945 tavaszán, akkor szerzett kedvezőtlen benyomásokat, amikor egy nagy kocsin elporzott mellette, és üdvözlését sem fogadta. „*Ösztönösen valami lényegeset rögtön megéreztem.*”⁵⁵

A KÉT FÉRFI című filmregény (1950) két fő alakja Bem és Petőfi volt. Ebből készült a FÖLTÁMADOTT A TENGER című film sokszorosított forgatókönyve (1952), amelyben az osztrák határon 1848 őszén lejátszódó eseményekkel kapcsolatban esik szó Görgey szerepéről. Az itt olvasható kis történet szerint Móga tábornok le akarja tartóztatni Petőfit. Ezt Görgey megakadályozza, de csak azért, mert hibás lépésnek tartaná, hiszen a költő népszerű. Viszont mindjárt fel is akarja Petőfit használni – rá akarja venni, hogy lépjen be a vezérkarba, amit persze a költő mint vesztegetési kísérletet büszkén visszautasít. A továbbiak során Görgey még a schwechati csata közben átveszi a főparancsnokságot, visszavonulást rendel el, és hintóban ülve gúnyolódik a hátrafelé özön-

lő népfelkelőkön.⁵⁶ A hangulatkeltés, költött adatokkal, nyilvánvaló és jellemző is, azzal együtt, hogy a film Bem erdélyi sikereivel ért véget, tehát biztató akkorddal.

A FÁKLYALÁNG előképe vagy első változata még TŰZ-VÍZ címen, egyfelvonásos drámaként látott 1952-ben napvilágot.⁵⁷ A darab az 1849. augusztus 10-i minisztertanácson azzal indul, hogy Vukovics hangot ad a Görgeyvel szemben felmerült kifogásoknak, mire a tábornok válaszol: állítsák haditörvényszék elé, majd távozik, mert a kormány a fővezérségről fog dönteni. Ez nagyjából így is történhetett. Józsa huszárkáplár, a parasztkatona – aki Táncsicsot olvasta, szópárbajban Szemerét legyőzi, és Kossuthot azért szolgálja, mert ő jelenti a forradalmat – már természetesen költött figura. A lényeg azonban Görgey és Kossuth párbeszéde, személyes vitája foglalja össze. Görgey ezt azzal kezdi, hogy a magyar szabadságharc „*nem afféle parasztlázadás*”, ezt az oroszoknak is meg kell érteni. Mire Kossuth már a sztálini idők érvelésével válaszol: azok az igazi ellenségek, akik sorainkon belül maradtak, és „*nem leplezik le magok*”. Ezután jön az ismert jelenet: Görgey bejelenti, hogy ha Dembinski vereséget szenved, ő leteszi a fegyvert, mire Kossuth azt válaszolja, hogy ő meg föbe lövi magát. Ezt a szerző Görgey emlékirataiból vette át, annak ellenére, hogy Kossuth ezt mindig cáfolni próbálta. Végül azonban a darab Görgeyvel azt a költött és kompromittáló szöveget mondatja el, hogy „*téboly volt Ausztriát megtámadnod! A cárt felingerelned! A császárság örök! A cár trónja örök!*”. Vagyis úgy állítja be, mintha a tábornokot nem a reménytelenné vált nemzetközi, politikai és katonai helyzet felismerése vezetné, hanem a feudális abszolutista uralkodók iránt eleve érzett hódolat. Ez azonban már történetileg éppúgy nem igazolható, mint az, hogy a darab zárójelenetében Csányi László, Görgey atyai barátja, Kossuth előtt elítéli pártfogoltját. Csányi ilyen kiemelt szerepeltetése alighanem annak köszönhető, hogy e sorok írója után Illyés, további szakmai tanácsokért, Barta Istvánhoz fordult, aki Csányival sokat foglalkozott.

Maga a kétfelvonásosá bővült tulajdonképpen FÁKLYALÁNG is többféle egymást követő változatban került a közönség elé. Így az alábbiakban a dráma első, 1953-ból származó⁵⁸ és 1968-ban megjelent átdolgozott kiadását⁵⁹ együtt, egymással egybevetve próbáljuk történeti szempontból röviden elemezni. A darab ezúttal is az augusztus 10-i minisztertanács színhelyén kezdődik, de úgy, hogy eleinte Görgey nincs jelen, illetve (1968) a miniszterek fokozatosan érkeznek egymás után. Jelen van viszont Józsa káplár, aki ezúttal már Petőfi olvasója, illetve (1968) Andorás közhuszárral beszélget, de utóbb ismét letorkolja Szemerét. Görgey csak az 1953-i változat tizedik jelenetében kerül elő, mégpedig Molnár Ferdinánd alezredes mint segédtsízt kíséretében, aki felbukkant már az előző darabban is, de akinek most bővebb szerep jut: neki kell a Haynau és Paszkevicz által kilátásba helyezett lehetőségeket álnokul vázolni. Molnár itt azokat a volt császári tiszteteket képviseli, akik a Függetlenségi Nyilatkozat hírére Béccsel szerettek volna megegyezni, és akiket annak idején Görgey gúnyosan „*sárgafekete uraknak*” nevezett. Még pontosabban: Görgeynek azt az állítólagos bizalmasát, aki – Steier közlése szerint – büntetlenül adhatott át neki 1849 áprilisában két olyan memorandumot, amely a kormány felszámolására és a bécsi udvarral való tárgyalások megkezdésére szólította fel, az 1848-as vívmányok rovására is. Ma már viszont tudjuk, hogy ezek a memorandumok utólagos hamisítványok voltak, és sosem kerültek Görgey kezébe. A valóságban tehát Molnár nem játszott semmilyen lényeges szerepet. A lényegre ezúttal is a Kossuthot és Görgeyt egymással szembeesítő második felvonásban kerül sor. Ennek első változata (1953) azzal indul, hogy Kossuth fantáziája szárnyalni kezd: a seregnek a Dunántúlra kell magát átvágnia, Tihanynál és a Bakonyban a lábát

megvetnie – mire Görgey nem veti fel azt a kérdést, hogy akkor miért kellett neki jobb meggyőződése ellenére és a kormány óhajára Komáromból Aradra vonulnia. A későbbi (1968) változatban Kossuth ismét a belső, rejtett ellenségről beszél, Józsa pedig bejön, és közli, hogy a nép mellette áll, „*a poklok ellen is Kossuth Lajossal*” tart. A népforradalom e felkínált – állítólagos – lehetőségét azonban Kossuth nem tudja vállalni és megragadni, bár – teljesen valószínűtlenül – mindegyik változatban – törpének, féregnek, gyávának nevezi Görgeyt, amikor az megint tébolynak minősíti az Ausztria és a cár ellen való fordulást. Az utójáték – mindegyik változatban – jóval később, Torinóba, a száműzött Kossuthhoz vezet a nézőt s az olvasót: megint Józsa jön, már mint látogató, aki előzőleg Visegrádon az idős Görgeyt is felkereste, és most azért is elítéli, mert szólót küld a császárnak.

Irodalomtörténeti összefoglalóink szerint a drámában „*Kossuth a halállal is szembezálló hazafit testesíti meg, lelkesíti Görgeyt is a harc továbbfolytatására, a hadseregvezér azonban az okos réalpolitikus érveit szögezi szembe Kossuth lángolásával*”. Az író pedig némi nemzeti pesszimizmusa ellenére Kossuth igazával érez, mert „*van vég, amely csak diadal lehet*”. Vagy újabb változatban: Kossuth „*a nemzeti felszabadítás eszméjének vágyával, népszerűtével, megszállottságával emelkedik Görgey matematikai hidegségű igazságai fölé... Hite a végső kétségbeesés realitásokkal nem számoló, de olykor csodákra képes reménysége*”.⁶⁰ A valóságban azonban a két főszereplő ellentéte nem egészen ilyen értelemben volt kiélezett. Görgey a temesvári katasztrófa híréig – amely a beszélgetéskor még nem érkezett meg – messzemenően kész volt a gyűlölt abszolutizmus ellen folytatni a harcot. A hír vétele után pedig Kossuth sem látott többé reményt a küzdelem folytatására, hiszen rövidesen ő is megírta, hogy a szabadságharc folytatására, sajnos, nincs többé remény. A FÁK-LYALÁNG-nak nemzeti drámaként, amely az eredeti helyzet kilátástalansága helyett inkább azt érezte, hogy Görgey magának a szabadságküzdelemnek volt ellensége, sokkal nagyobb hatása lett széles rétegekben, így a diákok között, mint amelyet bármilyen történeti szakmunka valaha elérni képes. Bemutatója 1952. december 12-én a Katona József Színházban, Gellért Endre rendezésében, igen nagy sikernek bizonyult. Még a *Szabad Nép* kritikusa is csak annyi kifogást tett, hogy „*a dráma túlhangsúlyozza a reakció erejét, lebecsüli a szabadságharc, a nép erejét*”. A valóságban persze Illyés, aki valóban a népben látta a történelmi alkotóerőt, és az ötvenes évek sztálini koncepciója, amely csak propagandaeszközt látott a történelemben, alapjában véve egészen mást képviselt, még akkor is, ha állásfoglalása ebben az esetben látszólag a hatalomhoz közel jutott. A hatást fokozta, hogy Ungvári László látványos sikerrel alakította a kappanhangú, intrikus, hidegen cselszövő katonát. A hatás határainkon túl sem maradt el. Marosvásárhelyen 1956-ban már a századik előadást érte meg, amelyen Szabó Ottó játszotta az ifjú törtető tábornok szerepét. A darab orosz kiadásához írt előszavában pedig a szerző így foglalta össze mondanivalójának lényegét: „*az igazi forradalmár bukásában is győz, fölébe kerekedik a megalkuvónak*”.⁶¹ Több mint három évtizeddel az ősbemutató után, amikor a darab felújítására a Thália Színházban 1983 őszén sor került, a kritika úgy látta, hogy „*a mű tulajdonképpen megőrizte értékeit, csupán történelemszemléletét érezzük ma kevésbé árnyaltnak*”. Madách Imrével szólva: „*a jó sajátja, bűne a koré, mely szülte*”.⁶²

Érdekes Illyés PETŐFI-könyvének alakulását, szövegváltozatait is megfigyelnünk. Itt természetesen Petőfi a főhős. Hozzá képest Görgey csak mellékalak, akiről azonban időnként szó esik. Az 1936-os – és a vele (egy függelék kivételével) azonos 1950-es – kiadásban azt olvassuk, hogy 1849-ben nemcsak a nép, hanem a nemzetgyűlés is „for-

radalmasodott”, és ezzel szemben Görgey serege lett „*a népuralomtól idegenkedő nemesség, a nemes származású tisztek utolsó mentővára és politikai fóruma*”.⁶³ A valóságban persze a debreceni országgyűlés „*forradalmasodásáról*” aligha beszélhetünk. Sőt – ellenkezőleg – a forradalmi ifjak nevében 1848 tavaszán indult *Marczius Tizenötödike*, Pálffy Albert – Petőfi barátja – radikális orgánuma 1849 tavaszán éppen a Debrecenben megalakult Szemere-kormányt vádolta igen kemény hangon a nemesi érdekek reakciós képviselésével, miközben mindvégig határozottan Görgey mellett foglalt állást.⁶⁴ A könyv mindenesetre leszögezte: Görgey „*kitűnő katona volt, azt bebizonyította. De bebizonyította azt is, hogy nem volt forradalmár; s mégis olyan sereg és ország élére állt, amelynek a győzelem felé csak egy útja volt: a forradalom*”.⁶⁵

Az 1971-ben megjelent újabb változat előszava arról tájékoztat, hogy ez miért nem egészen azonos a régivel. A szerző szerint a közben megjelent francia kiadás több magyarázatot igényelt: „*ki is volt Kossuth és Széchenyi, mi volt köztük az ellentét, miben ítélték el Görgey*”. Így hát kötelességének érezte, hogy „*dióhéjban még a magyarok történetét is*” elbeszélje. S azután jónak látta ezt magyarul is közreadni, hiszen „*a magyarok sem ismerik sokkal jobban a saját történetüket*”.⁶⁶

A kérdés ezután az, hogy az új szöveg mennyiben nyújt Görgeyről pontosabb, bővebb tájékoztatást. Eleinte csak némileg más hangsúllyal fogalmazza át azt, ami az előző könyvben is olvasható: „*Görgey a forradalom vetette föl, nem ok nélkül: kitűnő szervező és fegyelmező volt, erős akaratú, hidegvérű, bátor katona, imponáló egyéniség. Bár ne lett volna. Mert épp csak forradalmár nem volt; főleg nemzeti forradalmár nem. Noha annak hitte magát.*” De ezután egy váratlan, új fordulat következik: Görgey „*nagy perét úgy kellene kezdeni, mint a bűnpereket: az elmeszakértői jelentések meghallgatásával*”. Görgey ugyanis – a szerző szerint – egyszerűen „*terhelt volt*”, amit főleg két gyermekének sorsa bizonyít: az, hogy fia „*nyála-folyós imbecill*”, lánya pedig bécsi prostituált lett. Felmerülhet persze a kérdés, hogy honnan ez a genetikai magabiztoság az apa megítélésében olyan gyermekeket illetően, akiknek sorsára – e karikírozott jellemzéstől függetlenül – alighanem nagyobb hatással volt az a kivédhetetlen trauma, amely a társadalmi gyűlöletből, a hazaárulási vádból következett. Az is felmerülhet, hogy mindez miért kap helyet távoli fejleményként Petőfi életében, amely egyébként is 1849-ben lezárult. De Görgey „*terheltsége*” állítólag abban is megnyilvánult, hogy „*betegesen tudta élvezni... a bátorságot*”, és hogy „*tudott ölni, hideg fővel, mondhatni mesterségszerűen*”. Ezt így aligha lehetne adatokkal alátámasztani. A szerző szerint azonban – olvassuk tovább – Görgey „*katonai fegyelmezettséggel hazudik*”, továbbá „*föltétel nélkül kapitulál, meneszt katonáit osztrák zászló, legjobb tisztjeit osztrák bűtő alá, ostobán, mert hisz Klapka két hónap múlva is szabadon vonul el*”. Szabadon, igen, de más feltételek között, és nem Arad mellől, hanem abból a Komáromból, amelyet Görgeynek el kellett hagynia. A megfogalmazás így nyilvánvalóan célzatos. Az ezt követő további állítás pedig, hogy Görgey elkészt „*a döntő temesvári csatából is*”, egyszerűen nem felel meg a tényeknek. Hiszen Temesvárra Dembinski a kormány parancsa ellenére vonult Arad helyett, ahová Görgey – a kapott utasításnak megfelelően – időben megérkezett.

Illyés Gyula a XX. század legnagyobb magyar írói, költői egyéniségei közé tartozott. Ezen nem változtat, ha a Görgey-kérdésben időnként téves nézeteket képviselt. De nem is indok arra, hogy elhallgassuk e tévedését.

Jegyzetek

1. A MAGYAR NÉP TÖRTÉNETE, RÖVID ÁTTEKINTÉS. Bp., 1952, 1953². A szóban forgó fejezetet Spira György írta. Előzőleg középiskolai tankönyv: Heckenast Gusztáv–Spira György: MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE. II. 1526–1849. Bp., 1950 és újabb kiadások.
2. ORSZÁGGYŰLÉSI TUDÓSÍTÁSOK. S. a. r. Barta István. Bp., 1948–1961. KOSSUTH LAJOS ÖSSZES MUNKÁI (= KLÖM). I–V.
3. KOSSUTH LAJOS AZ UTOLSÓ RENDI ORSZÁGGYŰLÉSEEN. S. a. r. és bev. Barta István. Bp., 1951. KLÖM XI.
4. Barta István: A MAGYAR SZABADSÁGHARC VEZETŐI ÉS A BÉCSI OKTÓBERI FORRADALOM. *Századok*, 1951. 443–485. Az id. helyek: 478–479., 483. Uő.: DIE ANFÜHRER DES UNGARISCHEN FREIHEITSKAMPFES UND DIE WIENER OKTOBER-REVOLUTION. *Acta Historica*, 1952. Tom. I. Fasc. 3, 325–386.
5. Barta István: KOSSUTH ALFÖLDI TOBORZÓ ÚTJA 1848 ŐSZÉN. *Századok*, 1952. 149–166.
6. Barta István: KOSSUTH ÉS CSÁNYI. *Századok*, 1952. 593–687. Elkerülte figyelmét a Görgey család levéltára, valamint Csányi 1849. márc. 2-i levele Horváth Jánoshoz (*Tört. Lapok*, 1875. 796–797), amelyben kifejti, hogy miért nem tartja valószínűnek az orosz beavatkozást.
7. Barta I.: i. m. (CSÁNYI, 1952) 605.
8. Uo. 650.
9. Uo. 655. E tanulmányt később kiegészítette: Barta István: AZ 1849. JANUÁR 2-I HADITANÁCS ÉS A FŐVÁROS KIÜRÍTÉSE. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1955. 2. sz. 66–100.
10. Barta I.: i. m. (CSÁNYI, 1952) 679.
11. Uo. 683.
12. Barta itt Steier L. i. m. II. 222. adatára hivatkozik, ahol azonban erről nincs szó.
13. Barta I.: i. m. (CSÁNYI, 1952) 687.
14. AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESETŐJE. 1956. 1–2. sz. 99–107.
15. Hermann R.: i. m. 213.
16. KOSSUTH LAJOS AZ ORSZÁGOS HONVÉDELMI BIZOTTMÁNY ÉLÉN. I–II. Szerk. Barta István. Bp., 1952–1953. KLÖM XIII–XIV. KOSSUTH LAJOS KORMÁNYZÓ ELNÖKI IRATAL. Szerk. Barta István. Bp., 1955. KLÖM XV.
17. Katona Tamás (s. a. r., bev.). Klapka György: EMLÉKEIM. Bp., 1986. 560.
18. Steier Lajos: HAYNAU ÉS PASKIEVICS. I. Bp., é. n. 62–64.
19. KLÖM XV. 620.
20. Steier L.: i. m. (HAYNAU) I. 151–154.
21. Uo. I. 145–147.
22. Barta István jegyzete: KLÖM XV. 633.
23. Az iratok eredetije: HtL, Az 1848/1849. évi forradalom és szabadságharc iratai 35/406, 35/405.
24. KLÖM XV. 633–635; Steier L.: i. m. (HAYNAU) I. 154–155.
25. KLÖM XV. 634–635.
26. KLÖM XV. 636.
27. Ember Győző: A HONVÉDELMI BIZOTTMÁNY. *Századok*, 1948. 150–163.; uő.: AZ 1848/49-I MINISZTERIUM LEVÉLTÁRA. Bp., 1950.
28. Ember Győző: KOSSUTH A HONVÉDELMI BIZOTTMÁNY ÉLÉN. In: KOSSUTH-EMLEK-KÖNYV. I. Bp., 1952. 175–285. Az id. helyek: 228., 254., 258., 284. Ugyancsak felfedezhetők a politikai szorítás nyomai egy másik képzett szakember tanulmányában: Sinkovics István: KOSSUTH AZ ÖNÁLLÓ PÉNZÜGYEK MEGTE-REMTŐJE. In: KOSSUTH-EMLEK-KÖNYV. I. Bp., 1952. 87–173. Ennek bírálata: Kosáry Domokos: KOSSUTH PÉNZÜGYMINISZTERIUMA 1848-BAN. In: A TÖRTÉNELEM VESZEDELMEI. Bp., 1987. 484–512.
29. Kovács Endre: BEM JÓZSEF ÉS A MAGYAR SZABADSÁGHARC. *Századok*, 1950. 1–36.; és kny. Bp., 1951. (Ez az évfolyam 1951-ben jelent meg.)
30. Andics Erzsébet: BEM, A FORRADALMI HADVEZÉR. *Szabad Nép*, 1950. dec. 10.
31. Kovács Endre: BEM APÓ. Bp., 1951.
32. Kovács Endre: BEM JÓZSEF. Bp., 1954. Előzőleg uő.: BEM A MAGYAR SZABADSÁGÉRT. In: MAGYAR TÖRTÉNEÉSZ KONGRESSZUS. Bp., 1953. 192–203.
33. V. Waldapfel Eszter (összeáll., jegyz. és bev.): A FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC LEVELESTÁRA. I–IV. Bp., 1950, 1952, 1955, 1965.
34. Kosáry Domokos: A FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC SAJTÓJA, 1848–1849. In: Kosáry D.–Németh G. B. (szerk.): A MAGYAR SAJTÓ TÖRTÉNETE. II/1. Bp., 1985. 272–278.
35. Varga János: NÉPFELKELŐ ÉS GERILLAHARCOK JELLASICH ELLEN 1848 ŐSZÉN. Bp., 1953. Id. hely: 174.
36. Mérei Gyula: VARGA JÁNOS NÉPFELKELŐ ÉS GERILLAHARCOK JELLASICH ELLEN 1848 ŐSZÉN C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA. Mérei Gyula és Spira György opponensi

felszólalásával, Varga János válaszával és Spira György viszonzásával. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1955. 3–4. sz. 333–384.

37. Varga János: 1848 EGYES KÉRDÉSEI. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1956. 3–4. sz. 251–267.

38. Rudolf Kiszling: DIE REVOLUTION IM KAISERTUM OESTERREICH, 1848–1849. 1–2. Wien, 1948; uő.: FÜRST FELIX ZU SCHWARZENBERG. DER POLITISCHE LEHRMEISTER KAISER FRANZ JOSEPHS. Graz–Köln, 1952. Szerinte Görgey (szemben Kossuthal) végig megmaradt dinasztikus érzelműnek (90.).

39. A SZABADSÁGHARC CSATÁI, 1848–1849. Bp., 1954.

40. Vörös Károly: NOSZLOPY ANTAL VISSZAEMLEKEZÉSEL. *Századok*, 1953. 319–378. (N. Antal és öccse, N. Gáspár dunántúli gerillaszervezői tevékenységére adatok.) Böhm Jakab–Palotai István: IRATOK A KOMÁROMI VÁRRÓL AZ 1848–49-ES SZABADSÁGHARCBAN. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1955. 2. sz. 184–202. Borus József: 1849 HADTÖRTÉNETI IRODALMÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1955. 3–4. sz. 167–203. Balogh György: HEVES MEGYE NÉPE AZ 1848–49-ES SZABADSÁGHARC DICSSÉGES TAVASZI HADJÁRATÁBAN. Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, I. 1955. 348–375. Borcsik Salamon: NAGYKÁLLÓTÓL KOMÁROMIG. EGY 48-AS SZABOLCSI HONVÉD NAPLÓJA. S. a. r. Soltész István. H. n. 1956. Urbán Aladár: A NEMZETŐRSÉG ÉS A HONVÉDSÉG FELFEGYVERZÉSÉRE IRÁNYULÓ TÖREKVÉSEK 1848 NYARÁN. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1956. 2. sz. 283–298.

41. Nagy Kálmán: DAMJANICH, A FORRADALMI HADVEZÉR. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1954. 3–4. sz. 207–261. Barta István: AZ 1849. JANUÁR 2-I HADITANÁCS ÉS A FŐVÁROS KIÜRÍTÉSE. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1955. 66–100.

42. Márkus László: GUYON RICHÁRD. Bp., 1955. Ism. Barta István, *Századok*, 1956. 817.

43. Vörös Károly: A MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE C. EGYETEMI TANKÖNYV MÁSODIK KÖTET ELSŐ FELÉNEK VITÁJA. *Századok*, 1955. 451–470. Az utóbb megjelent kötet: Arató Endre–Mérei Gyula–Spira György: MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE. II/1. Bp., 1957. Benne a forradalom és szabadságharc: 318–514.

44. Spira György: A HONVÉDSEREG STRATÉGIAI ELLENTÁMADÁSA ÉS A SZABADSÁGHARC NEMZETI EGYSÉGFONTJÁNAK FELBOMLÁSA 1849 TAVASZÁN. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1956. 2. sz. 59–68.; 3. sz. 186–207.

45. Ottlik Géza: CERUZAJEGYZETEK. 1849. máj. 20. In: PRÓZA. Bp., 1980. 97–100.

46. Veres Péter: OLVASÓNAPLÓ 1949–1953. Bp. (1984.) 94.

47. Fodor András: EZER ESTE FÜLEP LAJOSSAL. I. Bp., 1986. 165.

48. Lukács György: MAGYAR IRODALOM – MAGYAR KULTÚRA. Bp., 1970. 179.

49. KOSSUTH LAJOS ÖSSZES MUNKÁI (= KLÖM). XIII. Bp., 1952. 805.

50. Steier Lajos: GÖRGEY ÉS KOSSUTH. Bp. (1924.)

51. Illyés Gyula: NAPLÓJEGYZETEK, 1946–1960. Bp., 1987.

52. Illyés Gyula: NAPLÓJEGYZETEK, 1929–1945. Bp., 1986.

53. Illyés Gyula: OZORAI PÉLDA. In: DRÁMÁK. Bp., 1969. 257–385. Az id. hely: 361.

54. Illyés Gyula: NAPLÓJEGYZETEK, 1946–1960. Bp., 1987. 319.

55. Uo. 372–373.

56. Illyés Gyula: FÖLTÁMADOTT A TENGER. 1952. (Sokszorosított forgatókönyv. Bp., Egyetemi Könyvtár.) Az id. helyek: 65–67., 74., 79.

57. Illyés Gyula: TŰZ-VÍZ. Dráma egy felvonásban. Bp., 1952. Színháztudományi Könyvtára.

58. Illyés Gyula: FÁKLYALÁNG. Dráma két felvonásban, utójátékkal. Bp., 1953.

59. Illyés Gyula: FÁKLYALÁNG. 4., átdolgozott kiadás. Bp., 1968. – Ugyanez a változat: DRÁMÁK. Bp., 1969. 387–495. Vö. Görömbei András: A DRÁMAÍRÓ ILLYÉS GYULA. *Alföld*, 1985. 9. sz.

60. A két idézet: A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1919-TŐL NAPJAINKIG. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp., 1966. 486–487. – Béládi Miklós–Rónay László (szerk.): A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE, 1945–1975. III/2. A PRÓZA ÉS A DRÁMA. Bp., 1990. 1397.

61. Illyés Gyula: HAJSZÁLGYÖKEREK. Bp., 1971. 149–150.

62. Morvay István: RÉGI FÉNYŰ FÁKLYALÁNG. *Esti Hírlap*, 1983. nov. 29. Szalontay Mihály: FÁKLYALÁNG. *Magyar Nemzet*, 1983. dec. 10.

63. Illyés Gyula: PETŐFI. Bp., 1936, 1950. 302.

64. Kosáry D.–Németh G. B. (szerk.): A MAGYAR SAJTÓ TÖRTÉNETE. II/1. Bp., 1985. 244., 248–250., 272–278.

65. Illyés Gy.: i. m. (1950) 303.

66. Illyés Gyula: PETŐFI SÁNDOR. Bp., 1971, 1985. Az id. helyek: 461–465., 409., 492–495., 514.